

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ БЕЗБЕДНОСТИ
КАТЕДРА СТРАТЕШКИХ И ОДБРАМБЕНИХ СТУДИЈА

НАСЕЉА ЗАПАДНОГ ПОМОРАВЉА

- ДИПЛОМСКИ РАД -

Ментор:
Проф. др Дејан Радовић
Доцент

Студент:
Милица Маринковић
346/17

Београд, 2022. година

Садржај

1.	3	
2.	5	
3.	10	
3.1.	10	
3.2.	14	
3.3.	15	
4.	17	
4.1.	Микроположај насеља	17
4.2.	Функционалне промене насеља Западног Поморавља	18
4.3.	Градови Западног Поморавља	20
5.	27	
	ЛИТЕРАТУРА.....	28

1. Увод

„Западно Поморавље је субрегија која је од давнина била насељена и богата становништвом. Овде се селило становништво из динарских предела и Црне Горе, па и данас многи од њих потичу из тих предела. Регија је у прошлом веку била привредно веома јака, када су гиганти учествовали у производњи и давали велике приходе земљи” (Ракић, 2015, стр. 5). Западно Поморавље је добро насељено јер је погодно за различите привредне, нарочито земљорадничке, сточарске и воћарско-виноградарске делатности.

Западно Поморавље обухвата долину Западне Мораве која се састоји од Пожешке, Врњачке, Крушевачке, Чачанско-краљевачке котлине и Овчарско-кабларске клисуре. Ободни део Западног Поморавља чине планине Гоч, Столови, Јелица, Овчар и Каблар. У овој регији се издвајају и следеће микрорегије: Поникве недалеко од Ужица (између Дрине, Ђетиње и Раче – име потиче од великог броја вртача – поникве), Ужички крај (слив Ђетиње), Српска Црна Гора (слив Скрапежа) или Косјерићки крај, долина Голијске Моравице (од Ивањице до Пожеге), Надибар (лева долињска страна на Ушћу Ибра у Западну Мораву), Александровачка Жупа (слив Пепељуше и Расине). Западно Поморавље са сливовима Ђетиње и Расине обухвата површину од 3757 km². а са сливом Скрапежа 5223 km². Укупна површина регије у ширем смислу је 6605 km² (Павловић, 2019).

Рад је подељен на пет главних целина:

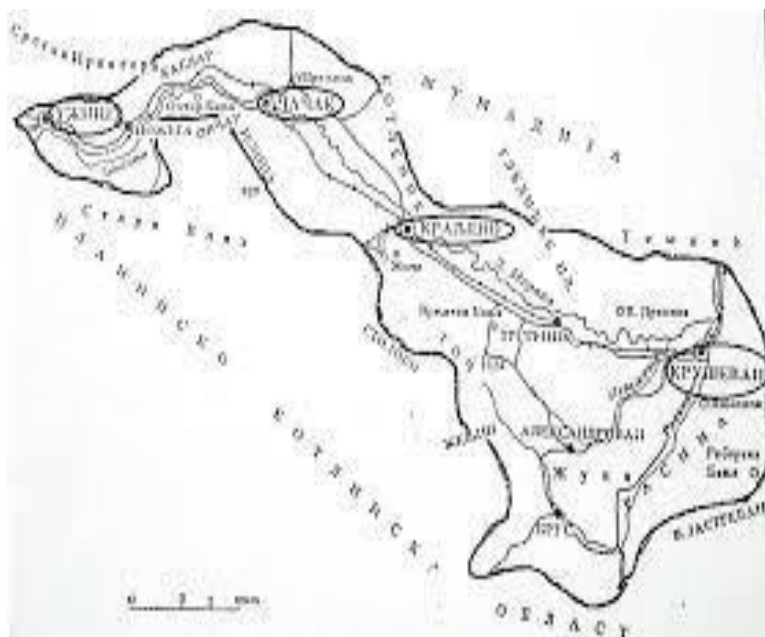
- Уводна разматрања (Увод)
- Величина, границе и географски положај Западног Поморавља
- Природне карактеристике Западног Поморавља
- Насеља Западног Поморавља
- Закључак.

Главни циљ овог дипломског рада је утврђивање, сагледавање и научно објашњавање географских карактеристика, који утичу на регионално-географски развој Западног Поморавља.

Поред главног, циљеве рада можемо поделити на научни и друштвени циљ. Научни циљ је идентификовање најзначајнијих географских фактора, који условљавају трансформацију проучаване регије, делујући позитивно или негативно на њен развој. Друштвени циљ рада јесте да буде од практичне користи свима који се баве питањима географије и сродних области.

2. Величина, границе и географски положај Западном Поморавља

Западно поморавље представља најјужнији део Перипанонске Србије и има врло повољан географски положај, као и саобраћајни (Марковић и Павловић, 1995).

Слика 1. Западно Поморавље (Аутор, 2022)

„Територија Западног Поморавља има облик неправилног правоугаоника, орјентације северозапад–југоисток и пружа се са обе долиנסке стране реке Западне Мораве. Најсевернија тачка Западног Поморавља (по Гриничу) се налази у селу Горња Горевница, Град Чачак ($44^{\circ}00'39''$ с.г.ш.), најзападнија је у градском насељу Пожега ($20^{\circ}01'17''$ и.г.д.), најјужнија је атару Горње Омашнице, општина Трстеник ($43^{\circ}30'15''$ с.г.ш.), док је најисточнија тачка у селу Гаглово, Град Крушевац ($21^{\circ}27'49''$ и.г.д.). Правoliniјским спајањем крајњих тачака добија се да је дужина Западног Поморавља у правцу запад-исток 119,5 km, а ширина у правцу север–југ 88,7 km. Највиша тачка проучаване регије је на 1.321 m н.в. (врх Чикер на планини Озрен), а најнижа тачка је на 144 m н.в. (Варварин Село, на ставама Западне и Јужне Мораве). Из овога произилази да је рапчлањеност рељефа релативно велика и износи 1.177 m“ (Пењишевић, 2016, стр. 25).

„Западно Поморавље се пружа у висинском појасу 144–1.321 m н.в. Према хипсометријској скали, подељено је на равничарски (144–300 m н.в.), равничарско– брдски (300–500 m), брдски (500–750 m) и брдско–планински део (750–1.321 m). Долина Западне Мораве и планински обод који је окружује, одликују се разноврсним природним условима и предиспозицијама за развој одређених природних делатности, како у котлинама (Пожешкој, Чачанско–краљевачкој, Врњачкој, Трстеничкој и Крушевачкој), тако и на њиховим ободима. Највећа концентрација популације остварена је на дну котлина, у хидрографским чвориштима Западне Мораве и река које јој притичу. Становништво је за насеља бирало издигнутије гредице заостале иза рада флувијалне ерозије, али и обод котлина стварајући прстенаст распоред насеља“ (Пењишевић, 2016, стр. 26).

„Према морфолошком критеријуму регионализације, који се сматра географски најоправданијим, западна граница регије почиње од Пожешке котлине, која је уоквирена ниским планинама Трешњицом (636 m), Јеловом гором (1.003 m), Црнокосом (809 m) и Лоретом (841 m). Од њих, граница даље наставља вододелницом преко планине Равна гора, која Западно Поморавље на југу одваја од Ваљевске Подгорине на северу. Даље, ка североистоку, граница се пружа развођем између Каблара (885m) и подрињско–ваљевских планина Маљена и Сувобора. Надморска висина терена северозападно од Каблара куда иде граница углавном прелази 800 m, а од врхова се издвајају Вјетриња (797 m), Велико поље (829 m), Годун (824 m) и Шиљковица (808 m). На потезу од Каблара до Котленика, граница наставља врховима планине Вујан, која раздваја Чачанску котлину од Таковско–рудничког краја. То су Велики Вујан (855 m), Буковик (850 m), Острица (802 m), Велики Врх (749 m), Марино брдо (670 m) и Рожањ (601 m)“ (Пењишевић, 2016, стр. 22).

„Северну границу регије чини високо развође на Котленику и Гледићким планинама, представљено главним планинским гребенима и врховима. Граница Западног Поморавља на северу наставља преко врхова планине Котленика – Чемерница (487 m), Мала Борча (508 m), Орлови (667 m), Марково брдо (683 m),

Клупе (694 m) и Велика ливада 748 m. Граница регије даље пресеца долину реке Грузе, атарима насеља Витановац и Милаковац. Ка истоку наставља врховима Гледићких планина Камиџор (580 m), Црни врх (768 m), Ацевац (771 m), Самар (923 m). Гледићке планине чине развође између западноморавских токова на југозападу и река Левча и Лепенице на североистоку. Ова северна граница Западног Поморавља према шумадијском крају Грузи није оштра, јер река Груза притиче Западној Морави. Истраживањима на терену око доњег дела тока реке Грузе, дошло се до закључка да и насеља Доње Грузе (Чукојевац, Витановац, Милаковац и Витковац) припадају и Западном Поморављу. Морфолошка граница Западног Поморавља ка североистоку наставља преко јужних падина Јухора, врх Велики Благодин (533 m). Даље граница наставља до саставка Западне и Јужне Мораве, где се на 144 m налази најнижа тачка проучаване регије. Источну границу регије чине Мојсињске планине (493 m) и Буковик, које одвајају Западно Поморавље од Карпатске Србије и представљају развође између западноморавских токова“ (Пењишевић, 2016, стр. 22).

„Јужну границу регије чине планине Гоч, Столови и Троглав, који одвајају Западно Поморавље на северу од Ибарско-копаоничког краја на југу. Морфолошка граница иде средишњим масивом Гоча, врховима Крња јела (1.127 m), Палеж (853 m), Црни врх (819 m), Љуто брдо (645 m) и другим нижим врховима на јужном ободу Краљевачке котлине. Као и са границом према Грузи, слична је ситуација и са границом Западног Поморавља према доњем Ибру. Са обе стране Ибра, на његовом доњем делу току непосредно испред Крајева, простиру се крајеви Надибар (западно) и Подибар (источно) од ушћа реке. Они такође припадају регији Западно Поморавље, што је потврђено анкетом на терену међу становништвом насеља Богутовац, Мељаница, Каменица, Матаруге, Дедевци, Роћевићи, Врдила и Прогорелица“ (Пењишевић, 2016, стр. 23).

„Геолошка грађа Западног Поморавља је сложена и чини основу природне средине, а представљена је стенама различитог постанка: магматским, седиментним и метаморфним. Као таква, она директно утиче на морфологију

простора и хидрографске прилике, а непосредно преко геоморфолошких агенаса на климу, типове тла, биљни и животињски свет, активности и делатности становништва. Хетерогена геолошка подлога условила је и богатство регије термоминералним изворима и минералним сировинама. Бурна геолошка прошлост оставила је сложен мозаик геолошких формација, па се на територији Западног Поморавља срећу стене палеозојске, мезозојске и кенозојске старости. То је последица тектонских процеса, који су се одвијали током геолошке еволуције ове регије“ (Пењишевић, 2016, стр. 32).

У прекамбрији и старијем палеозооку, Западно Поморавље као и уосталом и читава Србија, били су под морем. „Палеозојске стене су покривене терцијарним језерским седиментима. Ове стене су захваћене интензивним тектонским покретима током херцинске орогенезе. Палеозојске стене чине основу Пожешке котлине. То је велика палеозојска серија, која се пружа у динарском правцу, из Источне Босне преко Јелове Горе, долази до слива Голијске Моравице“ (Павловић, 2019, стр. 225).

Највеће распрострањење у геолошкој грађи Западног Поморавља имају кенозојске стене. Плеистоценим и холоценим шљунковима, песковима и глинама представљени су најмлађи седименти. Терцијарни седименти типичних тектонских потолина формирану су у олигоцену, доњем миоцену (Милановић, 1973).

Највеће распрострањење имају неогени седименти у Чачанској котлини. Овде доњи миоцен почиње конгломератима, преко којих леже пешчари, глинци, лапорци и кречњаци. Терцијарна вулканска активност обележена је изливањем кварцалтит-сколатитских лава. У панону се таложе карбонати и кластични седименти у северозападном делу котлине. На раније створеној језерској равни, у средњем плеистоцену, формирана је долина Западне Мораве (Павловић, 2019).

„Најмлађе творевине котлинског дела Западног Поморавља представљене су речно-језерским седиментима, алувијалним талозима и рецентним алувијаним равнима. Долина Западне Мораве, доњи токови Ибра и Груже и њихових

притока, испуњене су наслагама квартарне старости и припадају старијој (језерској) и млађој (речној) фази. У језерској фази наталожени су конгломерати, глиновити и гвожђевити пескови и шљункови. У млађој, речној фази плеистоцена, изграђене су шљунковите и песковите терасе, преко којих леже лесивиране глине. Најмлађе квартарне насlage су дебљине 8-12 m и чине их речни наноси Западне Мораве, Ибра и Груже“ (Павловић, 1995, стр. 225-226).

3. Природне карактеристике Западног Поморавља

3.1. Рељеф Западног Поморавља

У Западном Поморављу се издвајају две морфолошке целине које се тектонски предиспониране. То су долина Западне Мораве и планински обод регије који са свих страна окружује котлински део (Златибор, Јелица, Гоч, Жељин, Котленик, Јастребац, Овчар, Каблар и друго).

Рашки рељеф је незнатно заступљен. То је последица малих површина карбонатних стена. Западна Морава је просекла греду изграђену од карбонатних стена, која има правац пружања СЗ-ЈИ, у правцу врхова Овчара и Каблара. Паралелно са овом зоном карбонатних стена, југоисточно од Овчара је зона кречњачких стена, чија моћност се смањује удаљавањем од Овчарско-кабларске клисуре. На падинама Каблара утврђено је неколико алувијалних вртача. За разлику од површинских, подземни облик крашког рељефа су заступљенији. Спелеолошки је утврђено 13 објеката. Углавном су то кратки пећински канали и поиткаоине (Павић и сар., 1997).

Долина Западне Мораве је композитна, полигенетска и полифазна. Тектонски је предиспонирана и чине је четири котлине:

- Пожешка,
- Чачанска,
- Краљевачка,
- Врњачка,
- Трстеничка, и
- Крушевачка (Мишовић, 2009).

Пожешка котлина се развила на ушћу Голијске Моравице, Бетиње и Скрапежа. Сматра се да је део већег Чачанско-краљевачког седиментационог простора, који је постојао у време доњег и горњег миоцена. Каснијим тектонским покретима језеро је дисецирано на више изолованих басена који су испуњени језерским наслагама (Милојевић, 1948).

„У морфологији Пожешке котлине, могу се издвојити три основне целине:

- котлинско дно које се развија у висинском појасу од 300–500 m н.в. и у њему су се развили доњи докови Скрапежа, Голијске Моравице, Ћетиње и од њихове ставе Западна Морава. На котлинском дну Пожешке котлине се развило неколико мањих поља – Гугаљско, Горобиљско, Прилипачко и највеће Пожешко, које је најплоднији и најнасељенији део истоимене котлине. Језерске насlage на дну котлине допиру на југ до 450 m, а на север до 490 m и у њима су удубљења Ћетиње, Моравице и Скрапежа.
- котлински обод представљен флувиоденудационим и абразионим површима од 500– 750 m н.в. Северно и североисточно од Бакионице је стрма падина, а изнад ње су подови од 575, 640 и 745 m. На котлинском ободу, североисточно од Пријановића, види се други под висине 620 m, док је на крајњем јужном ободу котлине на страни Крсца, одржан и први најнижи под висине 575 m, рашчлањен долинама. На северној ивици Пожешке котлине, испод заравни Лорета, констатована је и обала лоретске фазе, чија је површ Металка. Сви ови подови на ободу Пожешке котлине, неогене су старости и изграђени су при високом стању језера и издани.
- високи обод котлине представљен је ниским планинама Лоретом (841 m) и Црнокосом (809 m) са севера, Овчаром (985 m) и Кабларом (889 m) са истока, Крстацем (629 m), Голубцем и Станојевим врхом (732 m) са југоистока, Благајом (846 m) са југа и југозапада, Трешњицом (636 m) са запада и Јеловом гором (1003 m) са северозапада. Планински оквир Пожешке котлине састављен је од тријаских кречњака и палеозојских шкриљаца. На брду Благаји, ови шкриљци имају правац пружања исток–запад. Међутим, на десној страни доњег тока Голијске Моравице, почиње опет динарски правац и пружања, који се наставља све до Чачка“ (Пењишевић, 2016. стр. 54).

Чачанска котлина до Краљевачког сужења износи око 270 km², а дужина око 40 km. Један њен део, административно припада општини Краљево. Чачанска

котлина је оивичена планинама Овчар и Каблар са запада, Јелицом са југа, подгорином Сувобора, Маљена, Вујана и Буковика са севера и североистока. Источно од планине Овчар, уочавају се две терасе – нижа од 200 (450) m и виша од 300 (550) m. Речне терасе је усекла Западна Морава, између Прељине и Мојсиња, висине 10–15 m. Друга целина је брежуљкасто–брдски обод са надморском висином 300–500 m, чини прелаз између равничарског и планинског дела котлине. Захвата географски простор са десне долинске стране Западне Мораве, у подножју планине Јелице од Паковраћа до Качулица, који је рашчлањен речним долинама (Павловић, 2019).

Слика 2. Чачанска котлина (Аутор, 2002)

Краљевачка котлина је индивидуалисана морфолошка целина у којој се укрштају правци пружања вардарске зоне и Динарида. На планини Јелици и даље према северозападу, геолошке формације су типичног динарског правца пружања (северозапад–југоисток), а од планине Чемерно и даље према југу, имају правац пружања Вардарске зоне (север–северозапад – југ–југоисток) (Павловић, 2019). Промена је условљена различитим системима дислокација дуж који су спуштене старије масе и формиран Краљевачки басен. “Њих чине два система дислокација, од којих је један правца пружања скоро север–југ и развио се у зони која се пружа од Доње Бреснице и Мрчајеваца на југу, па све до крајњих југоисточних огранака Јелице и северних падина Троглава”. Други систем дислокација развијен је на северним падинама планина Троглав и Столови и пружа се правцем исток–запад” (Ивковић и сар, 1957, стр. 331).

У погледу рељефа, Краљевачка котлина је јасно издиференцирана на три основне морфолошке целине:

- зона котлинског дна, представљена је алувијалним равнима Западне Мораве и доњих токова њених највећих притока Ибра и Груже. Долине ових река се могу окарактерисати као полигенетске и композитне, а састоје се од алувијалних равни и тераса усечених у долинене стране.
- зона котлинског обода је представљена неогеним побрћем, кога чини терасни и долинен рељеф. Прва тераса се пружа од ушћа Ибра до села Подунаваца, на путу Краљево–Врњачка Бања, а друга тераса од 250 m је изнад ње (Милојевић, 1948). У селу Сирча, на левој страни Западне Мораве, усечене су две терасе – једна абразиона, на 300 m н. в. у андезиту, а друга речна, на 250 m н. в. усечена у шљунку.
- планински оквир Краљевачке котлине са северне стране чине Котленик и Гледићке планине, као јужни огранци шумадијских планина (Пењишевић, 2016).

Врњачка котлина се простире само са десне долинене стране Западне Мораве, али њен обод сеже до највишег врха планине Гоч. Котлина има таласаст изглед, испресецана је бројним рекама, потоцима и јаругама. Више од половине територије Врњачке котлине припада равничарском терену, јер се налази у висинском појасу до 500 m. То је широка алувијална раван и ниже речне терасе Западне Мораве. Основна карактеристика рељефа Врњачке котлине је његова изразита рашчлањеност по хоризонталној и по вертикалној пројекцији (Пењишевић, 2016).

„Трстеничка котлина има издвојене три целине: долина Западне Мораве, предео неогених коса и побрћа и планинска област. Обод котлине обухвата јужне обронке Гледићких планина и североисточне падине Гоча. Дно котлине представља алувијалну раван, ширине до 3 km, а формирана је од наноса Западне Мораве и њених притока“ (Павловић, 2019, стр. 232).

Крушевачка котлина се пружа од Трстеничке сутеске на западу до Мрзеничке сутеске на истоку. У састав ове геотектонске јединице, као доминантна стена истичу се кристаласти шкриљци, који су раскомадани бројним раседима. Те старе палеозојске стене чине хорст планине на југоисточном ободу котлине (Велики Јастребац) и депресије (Западноморавски ров).

У састав ове геотектонске јединице, као доминантна стена истичу се кристаласти шкриљци, који су раскомадани бројним раседима. Те старе палеозојске стене чине хорст планине на југоисточном ободу котлине (Велики Јастребац) и депресије (Западноморавски ров). Крушевачка котлина је према североистоку нашироко отворена према Параћинско–јагодинској котлини. Њен високи планински обод са северозападне стране чине огранци Гледићких планина, са севера је Јухор (773 m), са истока Мојсињске планине (489 m), а са југа Јастребац (1.429 m). Планински обод Крушевачке котлине има своје специфично производно–економско, пољопривредно и демографско обележје. Оно проистиче из његове привредне неразвијености у односу на већи и знатно развијенији котлински део (Павловић, 2019).

Најзначајнија сужења су:

- Овчарско кабларска клисура дужине 15 km, дубока 470 m,
- Трстеничко сужење, и
- сужење између Мојсињске планине и јужних падина Великог Јастребца (Мишовић, 2009).

3.2. Клима Западног Поморавља

„У микрорегији Западно Поморавље влада умерено-континентална клима. Овај тип климе влада на висини од 800m до 1400 m, а осећа се и до 1600 m, а њене одлике су умерено топла лета и умерено хладне зиме, док су јесени топлије од пролећа. Јужнији положај подразумева већу топлину и влажност, али суседни планински Стари Влах својим поднебљем расхлађује долинску регију. Пожегу карактеришу температурне инверзије и честе магле, док Александровац 15 има

жупно поднебље, које је увек топлије од околине. Ветрови који дувају су западног и северозападног правца” (Ракић, 2015, стр. 14).

3.3. Хидрографија

Главни ток је Западна Морава у чијој су долини изграђене вештачке акумулације. Већи токови су Ћетиња, Скрапеж и Расина.

Западна Морава је река у централној Србији дугачка 308 km, која заједно са Јужном Моравом чини Велику Мораву. Западна Морава настаје у подножју Голије, тачније, у пољу Ташти источно од Пожеге. Мерено од извора Голијске Моравице, Западна Морава је дугачка 308 km, док је дужина саме Западне Мораве 208 km. У хидрогеографском погледу ток Западне Мораве од ушћа Ибра до Јасике је специфичан по великом броју притока. Западна Морава прима 85 притока. Развијеност хидрографске мреже најбоље илуструје пример општине Врњачка Бања у којој има око 200 km потока и речица које се сливају у Западну Мораву. Међу највеће притоке Западне Мораве могу се истаћи Ибар, Расина и Бјелица, док су од левих притока веће Чемерница, Дичина и Гружа (Глицић, 2014).

„Слив Голијске Моравице се налази у југозападном делу Србије, између 43°19' и 43°51' северне географске ширине и 19°45' и 20°22' источне географске дужине. Моравица извире на високој и шумовитој планини Голији и тече према северу до Пожешке котлине, где се спаја са Ћетињом. Она представља, уствари, десну саставницу Западне Мораве” (Урошев. 2006, стр. 55).

Река *Ћетиња* настаје на обронцима планине Таре, у Пустом пољу код Кремана, где се на једном месту спајају река Братешина, Коњска река, Ужички поток и Томића поток. Након 75 километара тока улива се у реку Моравицу са којом чини реку Западну Мораву. Највећа притока Ћетиње је Скрапеж, уједно и најкраћа саставница Западне Мораве. Има дужину од 48 km. Извире на југоисточним падинама Повлена, тече кроз Косјерић и у Пожешком пољу се улива у Ћетињу.

Чемерница (55 km) је лева притока Западне Мораве у коју се улива неколико километара низводно од Чачка. Има композитну долину која је низводно од Прањања све шири и плића. Код Прељине прима највећу леву притоку Дичину (44,6 km) (Павловић, 2019).

„Расина настаје на источним и југоисточним падинама Гоча, Жељина и Црног врха, одакле извиру њене саставнице Велика река или Врањуша (Црни врх - 1340 m) и Бурманска река (Вучје брдо - 1360 m). Спајањем ова два тока код Рогавчине настаје река Расина, која се после тока од 92,3 km улива у Западну Мораву као њена последња значајнија десна притока, 5 km низводно од Крушевца, на 134 m н.в. У овом делу Расина је дуга 35 km, долина јој је широка и вијугава, а у близини ушћа река је широка 35-40 m, дубока 0,5-1 m“ (Стричевић, 2015, стр. 119).

4. Насеља Западног Поморавља

У девет општина Западног Поморавља постоји 538 насеља, при чему је регионални центар и највеће градско насеље Чачак. „Насеља Западног Поморавља припадају типу спонтано насталих насеља. Релјеф, хидрографске прилике, клима и природни потенцијали условили су локацију и територијални размештај насеља. Имајући у виду морфолошке целине у овој регији насеља у Западном Поморављу се могу сврстати у три групе насеља:

- насеља на котлинском дну,
- насеља на котлинском ободу, и
- планинска насеља“ (Павловић, 2019, стр. 259).

➤ 4.1. Микроположај насеља

Велики број насеља лежи у долини Западне Мораве, било на оцеднијим деловима равни, било на моравским терасама. Ту су углавном највећа села, саобраћајно најбоље повезана, а и привредно најразвијенија. Постоје села која се налазе и у долинама река и потока који притичу Западној Морави, као и на заравнима планинских обода котлина које улазе у састав проучаване регије. По броју становника и привредној развијености ова села заостају за селима у долини Западне Мораве.

„Просторни размештај насеља условљен је климатским и хидролошким одликама територије. Околне планине штите насеља у котлинском делу регије од хладних зимских ваздушних струјања, па су климатске прилике у њој погодне за живот. Хидрографски услови су битни али не и пресудни, с обзиром да је Западно Поморавље богато термоминералним изворима и површинским водама. Изузетак чини алувијална раван Западне Мораве која због честих поплава и близине издани, није насељавана. За локацију насеља најчешће су бирани оцедитији терени на вишим речним и језерским терасама, који нису били изложени поплавним таласима река. Насеља на терасама су она која се

простиру између побрђа и река Западне Мораве (Ратина, Кованлук, Заклопача, Богдање, Велика Дренова, Мршинци, Самаила, Вранепи), Ибра (Конарево, Прогорелица, Матарушка Бања), Груже (Витановац, Витковац, Милавчићи, Печеног), Расине (Мудраковац, Паруновац), Пепељуше (Пепељевац, Читлук) и Рибнице (Рибница). Постоје и насеља попут Дљина, Грдице, Милочаја, Адрана, Коњевића и Врбе која досежу врло близу речних обала, па доњи делови њихових атара за време великих вода најчешће буду поплавлени“ (Пењишевић, 2016, стр. 300).

„Микроположај насеља Западног Поморавља је углавном условљен размештајем и бонитетом пољопривредних површина. Срећу се два типа сеоских насеља – разбијена села шумадијског и ибарског типа и збијена села тимочког типа“ (Павловић, 2019, стр. 259).

➤ 4.2. Функционалне промене насеља Западног Поморавља

Просторно-функционална структура мреже насеља Западног Поморавља има типичан поларизациони карактер, у коме се градски центри Чачак, Краљево, Крушевац, Трстеник и Пожега, истичу као доминантни полови развоја. Процес индустријализације у њима иницирао је трансфер руралног пољопривредног становништва у непољопривредне делатности, па се структурне промене огледају у постепеном смањивању учешћа примарног и у порасту секундарног и терцијарног сектора делатности.

Мрежа насеља Западног Поморавља припада категорији недовољно развијених, са израженом диспропорцијом између нивоа и брзине развоја градских и приградских насеља на једној страни и брдско-планинских насеља на другој. Поједина сеоска насеља (Видова, Међувршје, Прислоница, Витановац, Ратина, Матаруге, Прогорелица, Маскаре) су на почетку друге деценије XXI века развила одређене функције, али су оне и даље недовољне да би се успоставила

равномерна регионална прерасподела привредних активности становништва Западног Поморавља.

„Аграрном типу је 1971. године припадало 198 насеља или 86,1% свих насеља проучаване регије (карта 15). Највише насеља са преко 60% активних у примарном сектору делатности, било је из Трестеничке котлине (49 од 51), Чачанске котлине (47 од 58) и Крушевачке котлине (31 од 43). Број аграрно-индустријских насеља је повећан са 19 на 34, а структурне промене у њима се огледају у постепеном смањивању учешћа примарног и порасту секундарног сектора делатности. У овом функцијском типу су се 1971. године нашаа насеља у близини главних градских центара регије, чији је значајан удео становништва био запослен у индустријским погонима Краљева (Адрани, Жича, Врба, Заклопача, Конарево, Шумарице), Пожеге (Бакионица, Горобиле, Пријановићи), Крушевца (Бегово Брдо и Читлук) и Чачка (Међувршје). Четрдесет година касније, број насеља аграрно- индустријског типа се увећао за 15, са уделом активних у примарном сектору од 38,8% (Чукојевац на Гледићким планинама) до 59,6% (Бањица на Јелици)” (Пењишевић, 2016, стр. 311-312).

„Индикатори промене структуре делатности указују да се у Западном Поморављу у периоду од 1971. до 2011. године, секундарни сектор најснажније развијао. Економске и политичке прилике у земљи крајем XX века проузроковане гашењем великог броја фабричких погона, нарочито су се одразиле на функционални развој Западног Поморавља. Анализом просторног размештаја трансформисане структуре делатности, најпре се уочавају функционалне промене у градским центрима регије. Пожега, Чачак и Крушевац су се из претежно индустријског типа, трансформисали у индустријско– услужни тип. Гашењем некадашњих гиганата металске индустрије, „Фабрике вагона” и „Магнохрома”, Краљево је трансформисано из индустријско–услужног у услужно– индустријско насеље“ (Пењишевић, 2016, стр. 313).

Да би се проучавана регија равномерније развијала неопходно је улагање у развој свих видова савремене инфраструктуре, што је веома битан фактор за прогресивнији развој насеља на планинским ободима. Важан аспект регионалног развоја сеоских насеља Западног Поморавља представља

пољопривреда, јер би унапређење ове привредне гране која има све услове за успешан развој, могло позитивно да утиче на њихову будућу трансформацију.

➤ 4.3. Градови Западног Поморавља

Чачак - Смештена највећим делом у Западном Поморављу, град Чачак чини везу између заталасаног побрђа Шумадије на северу и брдско - планинских области унутрашњих Динарида на југу. Централни део града чини Чачанска котлина, смештена између планина Јелице на југу, Овчара и Каблара на западу и Вујна на северу, док је на истоку отворена према Краљевачкој котлини. Ове планине се благо и таласасто спуштају према Чачанској котлини, граду Чачку и току Западне Мораве.

Чачак карактеришу велика густина насељености, развијене привредне, културне и друге активности чиме се ствара знатна потражња за услугама које пружа овај град. Територија града заузима површину од 636 km, и у погледу рељефа може се поделити на:

- Чачанску котлину са надморском висином од 200 m до 300 m,
- Брежуљкасто-брдски предео од 300 m до 500 m надморске висине,
- Планински предео од 300 m до 985 m надморске висине. Планине Јелица са (929 m), Овчар (985 m), Каблар (885 m), и Вујан (857 m) окружују Чачанску котлину кроз коју протиче река Западна Морава чија је дужина 318 km. Површина котлине је преко 270 km, дуга је око 40 km и пружа изванредне услове за пољопривреду.

Слика 3. Чачак (Аутор, 2022)

Подручје града Чачка са Овчарско-Кабларском клисуром, бањама (Горња Трепча, Овчар Бања и Слатинска бања), природним атрактивностима сеоског подручја и богатим споменичким наслеђем, пружају основу за равној туризма као наше највеће развојне привредне гране.

Промоција и унапређење туризма је наважнији сегмент стратешког планирања и активности града усмерене су ка стварању услова за унапређење туристичке понуде. Туристичка понуда Чачанског краја је веома хетерегона захваљујући различитим видовима туризма који су развијени на овом подручју. Природни ресурси заузимају доминантно место у креирању туристичког производа. У том смислу најатрактивнија је Овчарско-Кабларска клисура, која је проглашена заштићеним подручјем, затим бање Овчар и Горња Трепча и веома перспективно за туристички развој, сеоско подручје.

„Краљево је смештено у источном суженом делу Чачанско-краљевачке котлине, код ушћа Ибра у Западну Мораву, на надморској висини од 210 m. То је један од четири највећа града у Западном Поморављу. Краљево представља раскрсницу путева и пруга, према Великом Поморављу, Шумадији, Косову и Метохији и Босни и Херцеговини.

Слика 4. Град Краљево (Аутор, 2022).

У прошлости је Краљево неколико пута мењало име. Претходили су му римско утврђење и средњовековно насеље које се спомиње у XV веку. У турско доба постао је Карановац који је порушен и спаљен у турско-аустријском рату 1737. године. Назив Карановац се одржао све до 1882. године када му је промењено име у Краљево, као успомена на проглашење Краљевине Србије“ (Павловић, 2019, стр, 261).

Крушевац се налази у централном делу уже Србије и захвата најјужнији крај обода панонског басена и макрорегије Перипанонске Србије. Границе се пружају између $43^{\circ}22'21''$ и $43^{\circ}42'17''$ северне географске ширине и $21^{\circ}09'$ и $21^{\circ}34'8''$ источне географске дужине. У оквиру граница спада део слива реке Расине, доњи ток реке Западне Мораве, као и сливна подручја планина Копаоника, Жељина и Јастрепца. Морфолошки облик који се посебно истиче на овом подручју је планински гребен Великог Јастрепца, правца пружања исток-запад. Северно од њега пружа се неогена котлина Крушевца. Котлина је погодно место за размену добара све од предела Јухора на северу, до Копаоника на југу.

Слика 5. Град Крушевац (Аутор, 2022)

Један од главних саобраћајних коридора Е-75, повезује југоисточну Европу и Западну Европу. Он дотиче субрегион Крушевца са североисточне стране. Такође, град је повезан са магистралним путем М-5 , тј. Појате- Крушевац- Краљево. Територија града се простира на 853,97 km² од чега сам град са приградским насељима обухвата 73,78 km². Према попису из 2011. године на територији Крушевца живело је 128 752 становника, док је према попису из 2002. године живело 131 368 становника. Највећи део насеља се налази на надморској висини од 150 m до 165 m. Општина Крушевац се граничи са општином Варварин са севера, са општинама Ражањ и Ћићевац са североистока, са општином Алексинац са истока, а са општинама Трстеник, Александровац и Брус са запада и југозапада (Милетић, 2014).

„Пожега је једино градско насеље истоимене општине са површином урбане територије од 1,5 km², на којој је 2011. године живело 13.153 становника у 4.392 домаћинства. Морфолошки је смештена на дну Пожешке котлине (305–350 m н.в.), на речној тераси Скрапежа. Градско насеље има повољан саобраћајно–географски положај, јер се налази на раскрсници важних друмских и железничких путева. Према територијално–административној подели Србије, Пожега је једино градско насеље Западног Поморавља које припада Златиборском управном округу. Од Ужица као центра округа и гравитационог центра, Пожега

је удаљена 24 km источно, док се у односу на Београд налази 187 km југозападно“ (Пењишевић, 2016, стр. 318-319).

Слика 6. Пожега (Аутор, 2022)

„Пожега има наглашену саобраћајну функцију, јер се захваљујући свом географском положају, налази на раскрсници магистралних и регионалних друмских и железничких путева. На истоку је магистралном друмском саобраћајницом првог реда преко Овчарско- кабларске клисуре повезана са Чачком и осталим делом Србије, а на западу магистралним путним правцем преко Ужица повезана са Босном и Херцеговином. На југу је магистралним путем Пожега повезана преко Ариља и Ивањице са Црном Гором, а на северу се веза преко Косјерића остварује са Ваљевском Подгорином и Српском Посавином. Пожега је најважнији железничко-транспортни терминал на међународном коридору Београд-Бар, са 15 колосека. Железничка станица Пожега се налази у самом граду и савремено је опремљена за несметано одвијање транспорта робе и путника. У њој се укршта магистрални железнички правац Београд-Бар са пругом првог ранга Пожега-Краљево, чиме се остварује непосредна повезаност са осталим деловима железничке мреже у Србији. Друга железничка станица Јелен До је усмерена на теретни вид саобраћаја, јер се преко ње врши транспорт грађевинског камена и креча из оближењег каменолома“ (Пењишевић, 2016, стр. 323).

Трстеник се налази у централном делу Србије у долини Западне Мораве. Смештена је у западном делу крушевачке и југоисточном делу Краљевачке котлине. Са севера је окружују огранци Гледићких планина а са југа огранци

Гоча. Захвата површину од 448 km². Општински центар има надморску висину од 173 m, док је највећи број насељених места у зони до 300 m надморске висине. За повољан географски положај Трстеника значајна је и река Западна Морава која протиче њеном територијом. Плодна долина пружила је повољне услове за живот људи, развој насеља и трасирање саобраћајница. Преко територије трстеничке општине пролази магистрални пут E761, којим се општина 50 km источно код Појата повезује на међународни путни правац E-75, а 32 km западно код Краљева спаја са Ибарском магистралом. Долином Западне Мораве пролази и железничка пруга Сталаћ – Пожега, која се код Пожеге повезује на железнички правац Београд – Бар, док се код Сталаћа укључује на међународни правац: Суботица – Београд – Ниш – Атина, односно Софија – Истанбул. У непосредној близини Трстеника, у насељу Бељици налази се и спортски аеродром (Милосављевић, 2013).

Врњачка Бања је највеће и најпознатије бањско насеље у Србији и центар истоимене општине Западног Поморавља. Морфолошки се налази у југоисточном делу Врњачке котлине и северном подножју Гоча, кога чине долине Врњачке и Липовачке реке. Удаљена је 3 km јужно од магистралног пута Краљево–Крушевац и железничке пруге. У односу на Краљево, лоцирана је 25 km југоисточно, док је у односу на Трстеник, 9 km југозападно. Најкраће растојање између Врњачке Бање и Београда је правцем Ибарске магистрале, у дужини од 200 km.

„У новијем урбаном развоју разликује три развојна периода Врњачке Бање. Први, траје до краја Првог светског рата, почиње изградњом, односно обновом каптаже 1857, организовањем „Основателног фондаторског друштва лековите кисело-вруће воде” 1868. и прве туристичке организације на Балкан. Статус државне бање добија 1883. године. После тога, 1884, обележен је бањски рејон, а насеље добија први урбанистички план. Од 1891. до 1905. године обављени су значајни технички радови на уређењу извора, односно каптиране су терме на три локалитета“ (Пењишевић, 2016, стр. 341-342).

„Развој данашњег градског насеља Врњачка Бања, условила је пре свега њена бањска функција. Богатство минералним и термоминералним водама,

представљају њен најзначајнији развојни ресурс. До сада је пронађено 18 извора, бунара и бушотина. Топле минералне воде су Топли извор 35,5°C, Бели извор 29°C и др. Оне по интернационалној класификацији припадају категорији алкалних, угљено-киселих хомеотерми. Хладне минералне воде су Снежник 17,2°C, Језеро 16°C, Слатина 14°C и др, а оне спадају у групу алкалних, земноалкалних, угљено-киселих вода“ (Пењишевић, 2016, стр. 342).

„Територија општине *Александровац* налази се у јужној половини Централне Србије. Захвата простор између централног дела Копаоничке групе планина на западу, долине доњег тока Западне Мораве и Крушевачког басена на северу, доњег тока Расине и западних огранака Великог Јастрепца на истоку и сниженог развођа средњег тока Расине на југу. Физичко-географски положај ове територије карактерише чињеница да се у оквиру ње налази граница између перипанонске и планинске Србије. Средишњи и источни делови територије општине Александровац припадају перипанонској, а западни планинској области“ (Кричак, 2019, стр. 7).

На територији општине Александровац сучељавају се и прожимају две велике тектонско-стратиграфске јединице Балканског полуострва. То су Вардарска зона и Српскомакедонска маса. Крајњим источним делом терена Вардарске зоне налази се западни део територије који се назива Горња Жупа. Горња или Висока Жупа има висину од 770 m на северу до 1077 m на југу. Западни део терена Српско-македонске масе обухвата источни и југоисточни део територије и чини Доњу (Ниску) Жупу. Доња Жупа обухвата слив Пепељуше и просечно је висока 378 m (Кричак, 2019).

5. Закључак

Географски положај регије је оцењен као повољан, јер се транзитност истиче као једна од главних карактеристика Западног Поморавља. Котлине у долини Западне Мораве, због свог повољног саобраћајног положаја, обиља воде и повољних климатских услова, одувек су имале повољне услове за насељавање и привређивање становништва.

Развој мреже насеља Западног Поморавља условљен је елементима природне средине и социоекономским факторима. Физичкогеографски фактори су определили локални положај и територијални развој насеља.

Највећи број насеља настао је на контакту различитих морфолошких целина и облика, што је условило простирање појединих насеља у великом вертикалном распону. Просторни размештај насеља условљен је климатским и хидролошким одликама територије. Западно Поморавље богато је термоминералним изворима и површинским водама.

ЛИТЕРАТУРА

- Глицић, М. (2014). *Распрострањеност загађивача у сливу Западне Мораве*. Мастер рад. Чачак: Факултет техничких наука.
- Ивковић, Д, Аћимовић, Љ., и Роксандић, М. (1957). *Гравиметријска испитивања терцијарног басена Чачак-Краљево*. Весник Завода за геолошка и геофизичка испитивања НР Србије, књ. XIV, Београд.
- Кричак, Д. (2019). *Географске основе одрживог развоја општине Александровац*. Мастер рад. Ниш: Природно-математички факултет – Департман за географију.
- Марковић, Ј. и Павловић, М. (1995). *Географске регије Југославије*. Београд: Савремена администрација.
- Милановић, Д. (1973). *Краљево и његово гравитационо подручје*. Београд: Српско географско друштво.
- Милетић, Ј. (2014). *Урбани развој и просторни план Крушевца*. Мастер рад. Ниш: Природно – математички факултет.
- Милојевић, Б. Ж. (1948). *Долина Западне Мораве, Мораче и Треска*. Београд.
- Милосављевић, С. (2013). *Демографски процеси, прогнозе и пројекције становништва општине Трстеник*. Докторска дисертација. Универзитет у Приштини: Природно-математички факултет.
- Мишовић, С. (2009). *Регионална географија*. Београд: Факултет безбедности.
- Павић, Д., Јовановић, М. и Радојевић, Б. (1997). *Рељеф Овчарско-кабларске клисуре*. Нови Сад: Институт за географију ПМФ-а Универзитета у Новом Саду.
- Павловић, М. (2019). *Географске регије Србије 1 – Паноска макрорегија*. Београд: Географски факултет.
- Пењишевић, И. (2016). *Географски аспекти регионалног развоја Западног Поморавља*. Докторска дисертација. Нови Сад: Природно-математички факултет - Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Ракић, Ј. (2015). *Географске одлике Западног Поморавља*. Мастер рад. Ниш: Природно-математички факултет – Департман за географију.
- Стричевић, Љ. (2015). *Водни ресурси Расинског округа и њихов утицај на регионални развој*. Докторска дисертација. Ниш: Природно – математички факултет Департман за географију.
- Урошев, М. (2006). *Квалитет вода у сливу Голијске Моравице*. У: *Гласник Српског географског друштва*, свеска бр. 1, стр. 55-59.

<https://www.cacak.org.rs/Turizam-102-1>, приступљено 29. маја 2022. године.

<https://pedja.supurovic.net/djetinja/>, приступљено 29. маја 2022. године.